

معرفی نسخه‌های خطی تاریخی

(بخش اول) رسائل نظامی

خوربه سعیدی

فصلنامه تاریخ معاصر ایران بر آن است تا در بعضی از شماره‌های خود به معرفی نسخ خطی تاریخی موجود در آرشیوها و کتابخانه‌های مختلف بپردازد. معرفی و احیای این مجموعه‌های نفیس ضمن آنکه گوشه‌هایی از تاریخ را روشن می‌کند، پژوهشگران اهل تاریخ را در استفاده و تحقیق درباره آنها راهنمایی و ترغیب می‌نماید. معرفی آثار تاریخی خطی، شامل مجموعه‌هایی است که به اشکال مختلف و در قالبهای متفاوت نوشته شده است و به صورت منشآت، خاطرات، سفرنامه‌ها، مجموعه‌های اسناد و فرمانها، دستورالعملها و تذکرها و نیز به شکل کتابهایی در موضوع صرف تاریخ‌نویسی و وقایع‌نگاری، در آمده است.

درباره اعتبار و اهمیت کتابت و کتاب‌نویسی

کتابت و کتاب‌نویسی در فرهنگ ایران زمین سابقه‌ای بسیار دیرینه دارد. گفته می‌شود یکی از اثرات حمله اسکندر به ایران غارت شدن و از بین رفتن کتابخانه عظیمی بوده که در آن هنگام در ایران وجود داشته است. پیام دین اسلام سفارش به خواندن^۱ بود. مجموعه‌ای از اشارات قرآنی حاکی از اهمیت «کتاب» و «قلم» است. از پیامبر اسلام روایاتی به فرهنگ اسلامی عرضه شده که در آنها دقیقاً به نوشتن، خواندن و علم ورزیدن تأکید شده است. تألیف و تدوین کتاب در قلمرو فرهنگ اسلامی از سده دوم ه. ق. رو به رشد و شکوفایی نهاد. ^۱ حمله غزنویان به

* اشاره به سوره علق

۱. نجیب مایل هروی. تاریخ نسخه‌برداری و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس

شورای اسلامی، ۱۳۸۰، ص ۳۶۶.

مراکز فرهنگی داخل ایران و غارت کتابهای آنها، هجوم مغول به شرق جهان اسلام و نیز آسبیهایی که جنگهای صلیبی به غرب عالم اسلام وارد کردند بسیاری از سنتهای فرهنگی - از جمله کتابت و نسخه برداری - را در جهان اسلام مخدوش و ناپایدار ساخت ولی با پیمردی فرزائگانی چون خواجه نصیرالدین طوسی و خواجه رشیدالدین فضل الله، سنت نسخه نویسی همچنان زنده ماند و ادامه یافت.

علاوه بر نقش دستگاههای حکومتی در خصوص استنساخ و کتابت نگاشته های فارسی و عربی و ایجاد کتابخانه های بسیار، کتابخانه های اختصاصی دانشمندان نیز مشتمل بر نسخ نفیس و معتبر بوده است و این همه، غیر از نسخه هایی است که در کتابخانه های مدارس، مساجد، نظامیه ها و خانقاه های خراسان، فارس، تبریز، عراق عجم، خوارزم، آسیای صغیر و شبه قاره هند و دیگر مناطق علمی و فرهنگی جهان اسلام موجود بوده است. ولیکن حوادث زمان و فترت سیاسی و مذهبی و نیز در دوره های اخیر، استعمار فرهنگی اسباب نابودی و پراکندگی نسخ خطی فارسی و عربی را فراهم آورد و اینها علاوه بر نگارشهایی است که به علت عدم تکثیر نسخه های آن به مرور زمان از بین رفته است.^۲

در این بخش برآنیم که به معرفی چند نمونه از نسخ خطی دوره قاجاریه که درباره تشکیلات نظامی، اداره ارتش و تسلیحات و آرایش و فنون نظامی نوشته شده بپردازیم این نمونه ها که در مجموعه های مختلف، از جمله کتابخانه ملی و کتابخانه کاخ موزه گلستان نگهداری می شود، از قدیمی ترین کتابهایی است که در آنها رهنمود تشکیل ارتش منظم در ایران داده شده. در وهله اول دو نسخه از قدیمی ترین نسخ خطی درباره تشکیلات و علوم نظامی را معرفی کنیم:

۱. نسخه خطی در علم قورخانه* تحریر شده به تاریخ ۱۲۵۷ ه.ق به وسیله محمدباقر تبریزی. این کتاب حاوی ۲۲۳ صفحه با قطع رحلی ۳۰/۵×۲۰/۵ و خط نستعلیق به هنگام ورود به «کتابخانه مبارکه ناصرالدین شاه» سجع مهر «در مهر ناصرالدین شاه شاهان» بر روی آن زده می شود. سرفصلها با مرکب قرمز است و روی بعضی کلمات با مرکب قرمز خط کشی شده. کتاب به تصاویر، طرحها و جدولهایی که جهت توضیح مطالب کتاب آورده شده، مزین است.

مصنف در مقدمه و توضیح سبب نگارش این کتاب چنین آورده: «بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی خیر خلقه محمد و

۲. همان منبع، ص ۳۶۷.

* این نسخه به شماره ۱۷۶۶ ف در مخزن کتابخانه ملی خطی موجود است.

آله الطیبین الطاهرین. اما بعد، چون بر حسب حکم نافذ اعلیحضرت قدر قدرت شاهنشاه جمجاه عالم پناه روحی و روح العالمین فدا، و فرمایش جناب مستطاب عظمت و جلالت نصاب آقائی حاجی* سلمه الله تعالی این کمترین بنده جان نثار مأمور شد که مختصری در باب علم قورخانه مبارکه که این جان نثار در خدمت استادان کامل تجربه‌ها حاصل نموده و استحضار به هم رسانیده نگاشته معروض دارد تا هر یک از خدام دربار گردونمدار را که میل به اخذ آن باشد به سهولت دریابد لهذا حسب فرمایش الاقدس و فرمایش جناب عالی فصلی چند از فنون قورخانه مبارکه را این بنده جان نثار محمدباقر تیریزی امتیاز داده در این مختصر مندرج ساخت. امید از کرم عمیم مقیمان حضور باهرالنور آن است که به حسن ظن در آن نظر فرموده خطا و نسیان را به قلم عفو و مرحمت اصلاح فرمایند. اما بعد...»

مصنف کتاب با شیوه‌ای بسیار منظم و فصل بندیهای دقیق موضوعات، به تحریر نسخه پرداخته و توضیح می‌دهد؛ این نسخه مختصری است مشتمل بر سه باب: باب اول در بیان ساختن اسبابی است که متعلق به توپخانه می‌باشد و در آن نیز چند فصل است؛ باب دوم در بیان فشنگ و غیره ضروریات افواج قاهره است؛ باب سیم در بیان آتشبازی (که) در ایام عیش و اعیاد به کار می‌رود و آن هم شامل چند فصل می‌باشد. نویسنده در ابتدا با روشن ساختن اوزان و مقیاسهای به کار برده شده در نسخه و مقایسه آنها با معادل‌های فرنگی خود، تصویر گویایی از این امور پیش روی خواننده و استفاده‌کننده قرار می‌دهد.

وی، برای تفهیم موضوعات مطرح شده در کتاب، با بیانی بسیار روشن و ذکر جزئیات ریز به توضیح می‌پردازد و برای این منظور از جدولها، تصاویر و اشکال هم بهره می‌جوید. جداول بسیار دقیق و مرتب تنظیم شده معیارها و موازین را توضیح می‌دهد. تصاویر و اشکال هم با دست کشیده شده ولی با همان دقت و ترتیبی که در بقیه قسمت‌های کتاب هست. نقاشیها نیز به شیوه جالب توجهی رنگ آمیزی شده است.

باب اول حاوی فصول: در بیان اندازه دهن توپ و خمپاره و قیوص...، در بیان وزن باروط؛** در بیان وزن گلوله اقسام توپ؛ در بیان ساختن ماسوره توپ است؛ در بیان بریدن ماسوره برای پوندهای مختلف که در خمپاره انداخته می‌شود؛ در بیان ساختن طرقة*** در بیان ساختن مهتاب توپ است؛ در بیان بافتن فتیله توپ؛ در باب ساختن چوب مهتاب؛ در بیان ساختن ساچمه توپ است؛ در بیان ریسمان کج جهت دوختن

** باروت

* اشاره به حاج میرزا آقاسی صدراعظم محمدشاه قاجار

*** ترغه

کیسه و بستن ساچمه؛ در بیان ساختن گلوله کاغذی است که جهة/جهت/روشنایی در بعضی اوقات ضرور می‌شود؛ در بیان قد و عرض تسمه حلبی که جهة/جهت/گلوله‌ها بریده می‌شود؛ در بیان اندازه کیسه توپ؛ در بیان اندازه صندوق جهت بارگیری قورخانه؛ در بیان مخارج یک دست اسباب شش اسبه توپکشی؛ در بیان اسبابی که جهت سفر از برای بدرقه لازم است برداشته شود؛ در بیان اندازه سیخ توپ؛ در بیان ساختن سنبه توپ؛ در بیان طناب دستکشی؛ در بیان کهنه‌کش توپ؛ در بیان چوب لنک؛ در بیان ترکیب درجه خمپاره است.

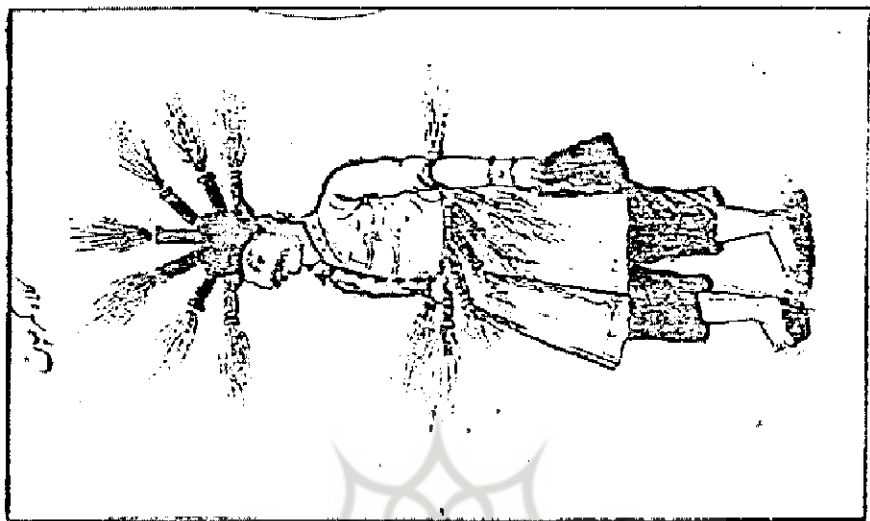
باب دوم در بیان فشنگ و غیره شامل فصول: در بیان ساختن فشنگ جنگی؛ در بیان فشنگ ۶ پوند آهنی؛ در بیان ساختن فشنگ یک پوند انگریزی/انگلیسی؛ در بیان فشنگ گلوله‌دار سربازی؛ در بیان فشنگ بی‌گلوله جهت شلیک؛ در بیان دوختن اسباب سربازی.

باب سیم شامل فصول: در بیان ساختن آتشبازی و عیار اجزاء آن؛ در بیان اجزاء ستاره و عیار آن است و آن بر سه قسم است...؛ در بیان سروزر چک؛ در بیان سرو هشت گوشه طرح فرنگی که در آتشبازی ساخته می‌شود. در بیان ساختن مقوای سرو چهارگوشه چهار دهن است؛ در بیان ساختن مقوای و چوب سرو هشت بازوست؛ در بیان سرو چهار گوشه سپردار؛ در بیان ساختن سرو شمع‌دار است؛ در بیان سرو افشاندار؛ در بیان ساختن چوب پیش مجلس؛ در بیان ساختن طبق تیر است که فشنگ تیر هوا دارد و بالا می‌رود؛ در بیان ساختن گردون بزرگ است که فشنگ پنج ورقی به دور آن بسته می‌شود؛ در بیان ساختن چوب کوزه است؛ در بیان ساختن کلاه فرنگی طرح ایران؛ در بیان ساختن گردون دراز است؛ در بیان ساختن سرو سه چوب؛ در بیان ساختن چوبی است که آن را آب می‌نامند؛ در بیان ساختن گردون شمع‌دار است؛ در بیان گردون مددوف که در ایران اختراع شده؛ در بیان ساختن کلاه کمرچین؛ در بیان ساختن سه پر که بر سر چوب گذاشته در دست گرفته می‌سوزانند؛ در بیان ساختن فرفره فرنگی است؛ در بیان خمپاره ایرانی؛ در بیان ساختن چنار است؛ در بیان ساختن فشنگ بی‌چوب است؛ در بیان کوزه و عیار اجزاء آن را...؛ در بیان ساختن گلاب‌پاش؛ در بیان ساختن تخته اسم که در بعضی آتشبازیها ساخته می‌شود؛ در بیان اوزان اجزاء آتشبار است؛ در بیان کاغذ مقوای آتشبازی؛ در بیان ساختن کاسه مهتاب که جهت روشنایی در دور قلعه و قلعه‌بندی و آتشبازی می‌سوزانند؛ در بیان مهتاب آتشبازی؛ در بیان قیمت اسباب آتشبازی که در قورخانه مبارکه آذربایجان برآورد شده...

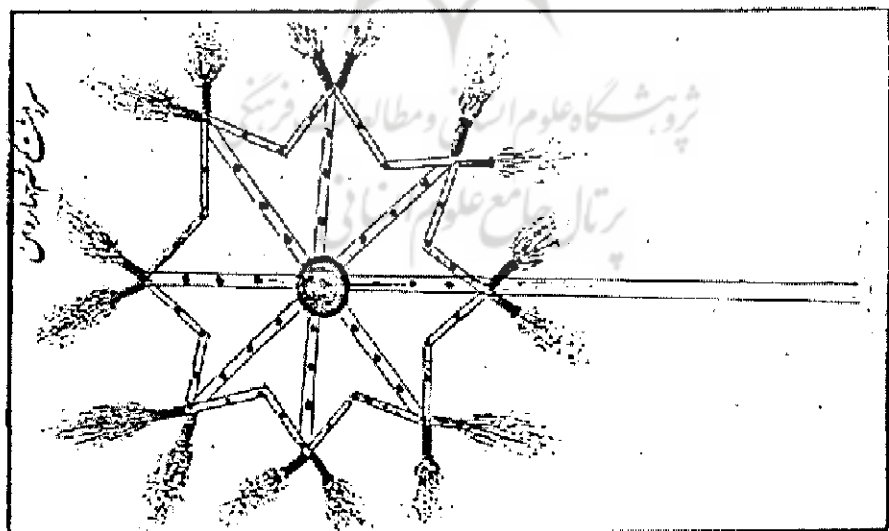
۱	۶۰۰۰	کلاه کمره‌سین		کلاه ترکی	۲۰۰۰
۲		آبشار کوه‌سپات	۱	چهار کوه پراکن	۵۰۰۰
	۵۰۰۰	کلاه دروغی کزک		سپر دستپی	۲۰۰۰
	۳۰۰۰	کلاه پش		گردون دراز	۴۰۰۰
		سخت‌اسم	۱	چوب‌باب	
	۴۵۰	مستجاب	۱	هشت بازو	
۱		شونو کین برون		صورت	۶۰۰۰
		دره شالی	۱	چهار کوه‌سار	۲۰۰۰۰

داین در صورتی که در ۱۱۰۰ شنگ زینک و سایر مواد می‌بوی که بر سر جوارز
 بیشتر دراز و در کاشی که هر یک در فصل خرد و که در هفت کوه‌سار و در کلاه
 آن‌ها که با شکر بر سر کاشی در این وقت کم می‌شود و خود خفته‌ها که در وقت تمام
 در وقت دارند

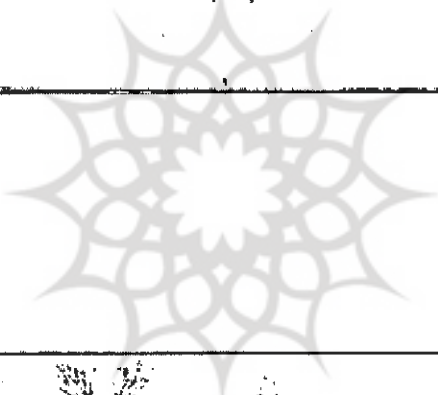
بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي هدانا لهذا...
 بزرگ کلاه که در هفت کوه‌سار...
 در وقت تمام...
 کلاه که در وقت تمام...
 در وقت تمام...
 کلاه که در وقت تمام...
 در وقت تمام...
 کلاه که در وقت تمام...
 در وقت تمام...
 کلاه که در وقت تمام...
 در وقت تمام...

کلاه کمر چین

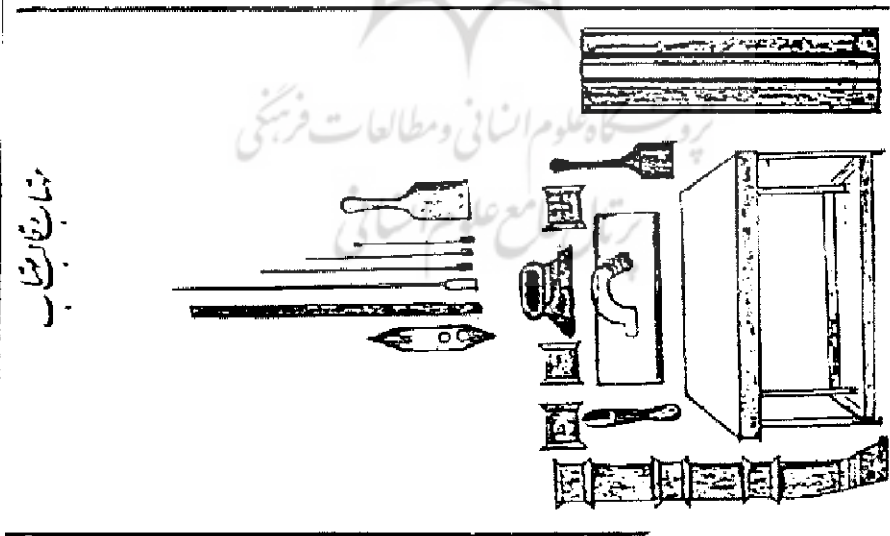

سردشت گوشه چهار دهن

جدول قیمت بکصد دست اسباب سرپازی

شماره		تعداد	قیمت	مجموع
۱	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۵	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۶	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۷	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۸	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۹	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۰	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۱	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۲	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۳	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۴	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۵	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۶	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۷	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۸	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۱۹	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۰	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۱	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۲	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۳	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۴	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۵	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۶	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۷	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۸	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۲۹	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۰	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۱	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۲	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۳	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۴	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۵	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۶	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۷	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۸	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۳۹	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۰	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۱	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۲	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۳	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۴	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۵	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۶	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۷	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۸	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۴۹	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰
۵۰	۱	۱۰۰	۳۰	۳۰۰۰

مناسبات اسباب سرپازی

مناسبات اسباب سرپازی

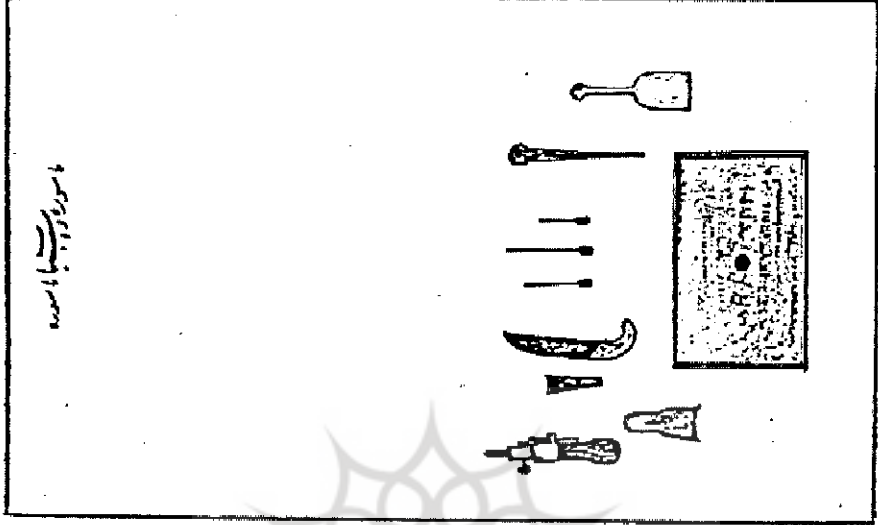

بسم الله الرحمن الرحیم
 این کتاب مشتمل بر ۱۰۰ نسخه است که از زمان ۱۰۰۰ تا ۱۰۰۰ هجری قمری
 در این کتاب نسخه‌های خطی از سوره‌های مختلف قرآن مجید
 که در قزوین و تبریز و سایر شهرها نوشته شده است
 و در این کتاب نسخه‌های خطی از سوره‌های مختلف قرآن مجید
 که در قزوین و تبریز و سایر شهرها نوشته شده است
 و در این کتاب نسخه‌های خطی از سوره‌های مختلف قرآن مجید
 که در قزوین و تبریز و سایر شهرها نوشته شده است

ردیف	تاریخ	موضوع	محل نگارش
۱	۱۰۰۰	سوره الفاتحه	قزوین
۲	۱۰۰۱	سوره البقره	تبریز
۳	۱۰۰۲	سوره آل عمران	قزوین
۴	۱۰۰۳	سوره المائد	تبریز
۵	۱۰۰۴	سوره الاحزاب	قزوین
۶	۱۰۰۵	سوره الممتحنه	تبریز
۷	۱۰۰۶	سوره المومنون	قزوین
۸	۱۰۰۷	سوره المؤمنون	تبریز
۹	۱۰۰۸	سوره النور	قزوین
۱۰	۱۰۰۹	سوره النور	تبریز
۱۱	۱۰۱۰	سوره النور	قزوین
۱۲	۱۰۱۱	سوره النور	تبریز
۱۳	۱۰۱۲	سوره النور	قزوین
۱۴	۱۰۱۳	سوره النور	تبریز
۱۵	۱۰۱۴	سوره النور	قزوین
۱۶	۱۰۱۵	سوره النور	تبریز
۱۷	۱۰۱۶	سوره النور	قزوین
۱۸	۱۰۱۷	سوره النور	تبریز
۱۹	۱۰۱۸	سوره النور	قزوین
۲۰	۱۰۱۹	سوره النور	تبریز

جدول فطر سوراج

ماسوره و اسباب ماسوره

۲. نسخه خطی رساله جنگ* تحریر شده به تاریخ ۱۲۶۹ ه.ق. ** به وسیله محمدتقی قزوینی. این کتاب حاوی ۷۶ صفحه با قطع ۱۷×۲۶ و خط شکسته نستعلیق است، سر فصلها با مرکب قرمز مشخص شده و چهار نقشه از مناطق عملیاتی در آخر کتاب ضمیمه است.

نویسنده درباره موضوع کتاب چنین آورده: رساله «در علم جنگ کوچک» است و «آن علمی است که به واسطه آن رموزات جنگی را که در درجه دوم علم جنگ محسوب می‌شود، توان آموخت.» او در ادامه، جنگ کوچک را توضیح می‌دهد و تأکید می‌کند که منافع آن کمتر از جنگ بزرگ نیست. او به نقل از جنرال والانتین در کتاب خود در تعریف جنگ کوچک می‌نویسد: «... جنگ کوچک خدمات نظامی است که در جنگ بی‌اینکه فی‌الحقیقه مأمور به تسخیر و مدافعه ولایتی شوند امداد به لشکری یا قسمتی از لشکر رسانند و باعث پیشرفت کارهای آنها باشند نگرهبانی و فراولی لشکر و هرگونه کاری که از آن به دشمن ضرر رسد به عهده جنگ کوچک است و...» در ادامه نویسنده با ذکر پنج مشخصه این توضیح را مفصل‌تر می‌کند: «منظور از جنگ کوچک اول پاس لشکر و همه قسمتهای اوست؛ دویم نگاهداری راههایی است که از این قسمت به آن قسمت می‌باشد تا اینکه به خاطر جمعی همه از یکدیگر باخبر بوده به کمین دشمن گرفتار نشوند؛ سیم نگاهداری آذر که لشکر و آنچه که در جنگ به آن لازم است؛ چهارم شناسایی دشمن و محلی که دشمن در مقابل دارد؛ پنجم هر چیزی که با آن به دشمن ضرر توان رساند بدون اینکه با او جنگ کنند، و از آن قبیل مکر و حيله جنگ است که در اکثر اوقات بیشتر از جنگ به کار خورد به سبب فایده پنجم جنگ کوچک به جنگ پارتیزان بسیار شبیه است...» نویسنده توضیح می‌دهد که فصلی را نیز به جنگ پارتیزان اختصاص داده است. فصل‌بندی کتاب، که با شمارگان عددی و حرفی مشخص شده، چندان تفکیک شده نیست و در قسمت آخر کتاب نیز جدایی هر بحث با حروف لاتین (A. . .) انجام گرفته و در توضیح ارجاع به نقشه‌ای که در کتاب نیست، و همین‌طور با مطالعه محتوای کتاب به نظر می‌آید که بخشی از این کتاب یا همه آن ترجمه‌ای است از یک کتاب دیگر و به این علاوه شود اصطلاحات*** و مشخصه‌های شناسایی نظیر رفتارهایی که در جنگ و اترو آمده و نیز ذکر برخی رفتارهای ژنرالهای خارجی این گمان را تقویت می‌کند که این اثر تماماً یا بخشی از آن بهره‌برداری کلی از یک کتاب خارجی است که نویسنده آن را به

* این نسخه به شماره ۲۳۲/ف در کتابخانه ملی، مخزن خطی موجود می‌باشد.

** در بعضی فهرستها ۱۲۶۲ ه.ق آورده شده.

*** اصطلاح «دائرة جنگ پارتیزانی» به نظر نمی‌رسد اصطلاح رایج نظامی در ایران آن عصر بوده، و همچنین

است اصطلاحات: «تاکتیک»، «استراتژی» در صفحه ۹ و «پیکت» قراولان خاصه در ص ۱۱.

عنوان تألیف خود معرفی می‌کند.

درباره «فایده» مطالب کتاب نویسنده چنین می‌نویسد: «... از برای سرداران کل جنگ کوچک بهترین رساله‌ای است که به واسطه آن به علم و تحصیل خود بیفزایند و آن را جنگ کوچک نامیده‌اند به جهت اینکه از برای پیش بردن قواعد تمامی لشکر لازم نیست بلکه جزوی از آن به کار برند و منظور از این کتاب راهنمایی و دستورالعمل آن جزو هاست؛ و پس از ذکر هر قاعده فایده و نتیجه آن را خواهیم گفت تا اینکه سرکرده‌ای که مأمور این‌گونه خدمات می‌شود دانسته پی کار رود و از او ثمری به لشکر حاصل آید...»

در قسمتی دیگر چنین می‌نویسد: «... بعضی از دولتها قشون مخصوصی از ولایات مخصوصی برای جنگ کوچک دارند چنانکه در قدیم پاندورها بودند و امروز در نمسه* کرواتها و تیرولین‌ها و در روس قزاقها می‌باشند و نیز باتالیونهای آزاد در جنگ هفت سال در پروس** بودند. احوالاتی که از برای قشون جنگ کوچک لازم است بدین تفصیل است باید رشید و با نظام و با حقوق باشند و اطاعت مافوق به صاحب‌منصبان خود داشته اعتماد به همه کارهای آنها توان کرد. مزاج ایشان باید چنان باشد که تاب هرگونه زحمات را بتوانند آرند. سهر بزرگی است اگر ایشان را از افواج پیاده و سواره جمع‌آوری کنند زیرا که سرکردگان افواج معلوم است سربازان و سواران بیکاره و بی‌مصرف را از برای این کار سوا خواهند کرد و ایشان در جنگ کوچک فایده نخواهند بخشید...»

و در توضیح استدلال لزوم عدم تعویض صاحب‌منصبان قدیمی و زینهای آن شاهدی می‌آورد که: «... و از ضررها یکی آن است که قشون عادت به جنگ کوچک کرده از اوضاع دشمن اطلاع کلی حاصل نموده تا می‌رود که علم خود را به کار برد عوض می‌کنند. اعتقاد ما آن است که لامحاله صاحب‌منصبان قدیمی را باید نگاهداشت و قشون تنها را باید عوض کرد زیرا که، چه در جنگ کوچک و چه در جنگ بزرگ، با اسم تنهای سرکرده که شهرت کرده کارهای زیاد از پیش توان برد دشمن همین که شنید که سرکرده قابل رفت و به جایش دیگری آمد البته جری خواهد شد. همین دلیل بود که مؤرو در سنه هزار و هشتصد جری شد. متهورانه دست به کار زد همین که شنید جنرال کیری به جای آرسی دُک / آرشیدوک / شارل به سرداری مأمور شده...»

بعد از مطالبی که نویسنده درباره خصوصیات جنگ کوچک توضیح داده، در بخشهایی مجزا با عنوان فصل و شمارگان به بیان دیگر مطالب خود می‌پردازد. صفحه ۱۱ با عنوان «فصل اول» در قواعد پیشقراولی و پاس لشکر است و آنچه در

* اتریش

** پروس

حالت اطراق و در حال حرکت اول در پاسداری و حراست لشکر است از اینجا به بعد تا آخر هر بند با شمارگان ۱ تا ۱۶۶ جدا و مشخص شده است. همانگونه که ذکر شد، نویسنده در میان مطالب خود اشاره‌هایی دارد به نقشه‌هایی که در کتاب موجود نیست و به نظر می‌آید مربوط است به کتاب اصلی که نوشته‌ها از روی آن برداشت یا ترجمه شده است.

۳. نسخه خطی قانون نظامیه تحریر شده به تاریخ ۱۲۷۰هـ.ق به وسیله (یا سفارش) حسنعلی خان افشار ارومی* و با تصحیح و تحریر محمودخان نامی از ارومیه. این کتاب حاوی ۱۰۰+۴ صفحه با شماره‌گذاری صفحات به اعداد لاتینی، قطع وزیری کوچک و خط شکسته نستعلیق است. سرلوحه کتاب نقاشی شیر خوابیده و علم، سرفصلها مادر وسط و دارای نقشه نظامی است.

ابتدای نسخه با سجع مهر: هو در مهر ناصرالدین شاه شاهان که چنین آغاز می‌شود: بسم‌الله خیرالاسماء بنده دیرین و چاکر کمین فقراتی چند در موجات ترقی دین و دولت و تنظیم و تنسیق کیش و ملت و سپاه و رعیت و کلماتی دلپسند بر سبیل ایجاز در مهام انام و طریق لشکرکشی و کشورگشایی از تأثیر تربیت و یمن مکرمت خدیو جهاندار و بر تو لطف پروردگار مینگارد و امیدوار است که از مراجع خدیوانه چنان از عهده آن برآید که در نظرها نکو نماید.

در انتهای کتاب، نویسنده به توضیح محتوای آن و علت نگارش و مقصود حسنعلی خان از این تحریر می‌پردازد.

کتابی است مشتمل بر اظهار ارادت و محتوی بر خلوص نیت که به جهت تشبیه مراسم چاکری و دولتخواهی نتیجه‌الامراء العظام و خوانزاده فدوی اعلیحضرت شاهنشاه اسلام حسنعلی خان ابن مرحوم فرج‌الله خان ابن مرحوم عسکرخان افشار ارومی چندی پیش در ایام توقف بیلاق امامه که در رکاب مستطاب همایون روحنا فداه ملترم و از کثرت دولتخواهی خیال کرده نوشته بودند تا اینکه اوقات حرکت موکب فیروزی کوکب اعلیحضرت پادشاهی روح‌العالمین فداه به سمت چمن

* حسنعلی خان افشار که در تاریخ مشهور است به شبیه شاه ناصرالدین شاه - و در کتاب نیز به آن اشاره شده، ژنرال آجودان و از پیشخدمتان ناصرالدینشاه و از افسرانی بود که چندین سال در آذربایجان رئیس فوج قهرمانیه و فوج هفتم شقاقی بوده در ۱۲۷۱ق سرهنگی فوج اردبیل و مشکین به وی داده شد. در ۱۲۷۸ که سرتیب بود به لقب ژنرال آجودانی ارتقاء یافت. در سفر اول ناصرالدین شاه به اروپا از همراهان وی بود. پس از بازگشت به حکومت اردبیل و مشکین و ریاست ایلات شامسون آن نواحی منصوب گردید. او در ۱۳۰۲هـ.ق در تبریز درگذشت. رک: مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج ۵، ص ۷۲، خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۴۵۲.

سلطانیه برای تنظیم امور سپاه و تماشای حرکات و مشق آنها این چاکر خان‌زاد محمود، که نه سری داخل سرها دارد و نه اسمی در همه دفترها نه در جرگه مترسلین محسوب است و نه در حلقه کتاب مکتوب، از ارومی به عزم دریافت آستان‌بوسی آستان ملک پاسبان به معسکر همایون شتافت. پس از ورود موکب فیروزی کوکب به دارالخلافه کبری خان معظم‌له تغییر و ترتیب عبارات و کنایه و استعارات کتاب را به عهده جان‌نثار محول کرده استکتاب فرمودند و در روز چهارشنبه ۲۱ شهر محرم الحرام سنه ۱۲۷۰ هجریه، و علی مهاجرها آلاف التحية والثناء، صورت اختتام پذیرفت.

کتاب دارای یک مقدمه طولانی در ۲۲ صفحه است که شامل ۲۱ بیان می‌باشد. در این بیانها مطالبی است درباره لزوم انتظام کارها به جهت رعایت حال مردم و لزوم تلاش برای آسودگی اهل مملکت که تلاش همه حاکمان ولایات و سرزمینها چنین است. در بیان بیست و دویم فهرست متن کتاب را می‌آورد در چهار فصل و هر فصل نیز چندین قاعده دارد.

بیان اول این بنده را اعتقاد بر آن است که بنی نوع انسانی را واجب است در قلیل زندگانی دنیای فانی زان پیش کین جان عذر آور فرو ماند ز کار دست به کاری زند و اتا عمر گرامی دارد در تحصیل نام نیک و معظمت امور کوشد و برحذر باشد تا عمر عزیز بر هدر نرود» و در بیان دویم توضیح می‌دهد که این حرکات را ناشی از عوام نمی‌داند. بیان دویم معانی الفاظ سابق نسبت به سلاطین نامدار و خواقین با وقار و امپراطورین ذوی‌الافتدار و سپهسالاران خنجرگذار است نه برای رعیت ارباکار و مردمان بیکار و اشخاص بی‌شعور و عملجات مزدور که پشم از پشم و بیدمشک از چوب خشک و درخت صندل از چوب جنگل تمیز ندهند...» در بیانهای بعد شرایط جهاننداری و جهانگیری پادشاهان سلف و دیگر ممالک را توضیح می‌دهد و ضمن بیانات، تمثیلاتی از آداب و رفتار افراد و پادشاهان نیز بر توضیحات خود اضافه می‌کند.

بیان بیستم ذکر دوازده فقره است از نصیحت و گزارش از زندگانی امیر تیمور گورکان: «بیان بیستم فقراتی چند به طور اختصار از نصیحت و از گزارشات و اندرز سلطان خلدآشیان امیر تیمور گورکان به اولاد امجاد خود در سبب بقای دین و دولت درین اوراق عرض و ذکر می‌شود.

فصول کتاب که در بیان بیست و دویم آمده با ذکر صفحات (به لاتین) آن چنین است:

فصل اول در بیان قواعد آداب مدرسه نظامیه دولت علیه

فصل دویم در بیان قوانین مشتمله به انضباط مهام سپاه نظام دولت علیه ایران

فصل سیم در بیان انتظام مهام سواره دولت علیه ایران 9

فصل چهارم در بیان مأموریت صاحبان مناصب عالیه نظامیه به جهت انتظام امور لشکر و کشور 7

خاتمه

در بیان استماع لشکر و تهیه اوضاع لشکرکشی و کشورگشایی 8
 دیباچه فصل اول که با نقشی از یک عقاب و پادشاهی که در دست یک علم دارد و با علمی در دست و تاجی بر سر و بالهایی بر دوش خود، بر پشت عقاب نشسته و کره زمین که خورشیدی از گوشه آن سر زده در زیر پای آن است. متن با نعمت خداوند و مدح ناصرالدین شاه قاجار آغاز می‌شود و ادامه می‌یابد:

... چون در این عهد همایون پیشنهاد خاطر مبارک آن است که کافه اهل ایران در تحصیل انواع صنایع بدیعه و علوم غریبه، خاصه در علوم نظامی که رونق دولت و شکوه ملت به تکمیل آن منوط و مربوط است، سعی بلیغ و اهتمام تمام به عمل آورند این بنده تشییاً و تشویقاً للظالمین در قوانین و قواعد نظام و مهام کافه انام که موجب انتظام و اتساق دولت و ملت است در اوراقی چند به معرض عرض رسانید و جسارت ورزید.

فصل اول در بیان قواعد آداب مدرسه نظامیه متضمن به شانزده قاعده:

قاعده اول در منافع مدرسه درباره این مسئله در پنج بخش مجزا به تفصیل نوشته از جمله آنکه در تأسیس مدرسه نظامیه و کلاً مدرسه «مخارج دولت زیاد برای معلمین و مشاقان فرنگی به مصرف نخواهد رفت و اخراجات زیاد خارج ملت به مشاقان و معلمین این دولت عاید خواهد شد». و دیگر اینکه محتاج به خارج نخواهیم بود و محصولاتی که به خارج روند «پس از ورود آن مملکت و مشاهده صنایع غریبه و تماشاخانه‌های عجیبه دیگر هرگز به تحصیل علوم مایل نخواهند شد.»

قاعده دوم در تعیین مأموران مدرسه از اطفال و غیره در توضیح آن می‌نویسد:

... و نیز مقرر شود از اولاد معتبرین رعایای هر ولایت که استعداد تربیت داشته باشند چند نفری در دارالخلافه حاضر آورده فراخور استعداد خود در سلک متعلمین مشغول تحصیل شوند.

و علت آن را جانشینی آنها به جای صاحبمنصبان معزول و فوت شده ذکر می‌کند «که از خردی صاحب علم و کمال شده‌اند»؛

قاعده سیم در سکون اهالی مدرسه از اطفال و مزایای سکونت متعلمین را به صورت شبانه‌روز در محل مدرسه توضیح می‌دهد:

قاعده چهارم در نزد مردم به مدرسه نظامیه نباید احدی از مردم برای تماشا یا غیر از تماشا به میان مدرسه رفته آبی آرام گیرند که از تردد مردم و جمعیت برای متعلمین حواس تحصیل مجموع نماند...؛

قاعده پنجم در تعیین رئیس و آداب آن؛

قاعده ششم در تعیین صاحب‌منصب مدرسه از استحکام مهام مدرسه تعیین یک نفر صاحب منصبی است به نیابت رئیس...؛

قاعده هفتم در تعیین مقام استراحت رئیس لازم است رئیس شبها در منزل جداگانه خود که در مدرسه تعیین شده است استراحت کند...؛

قاعده هشتم در مرخصی اطفال روزهای تعطیل و آداب آن؛

قاعده نهم در لباس اهل مدرسه لازم است متعلمین با لباس نظام باشند موافق منصب خودشان. رئیس در لباس سرهنگی و یاور در لباس یآوری و اطفال که پایه سربازی دارند در لباس سربازی؛

قاعده دهم در حرکات یاور با متعلمین لازم است یاور مثل رفتار رئیس با اطفال حرکت کند و چنان مسلط باشد که او را در غیاب رئیس، رئیس بالاستقلال شمارند...؛

قاعده یازدهم در رفتار معلمین با متعلمین چنان باید رفتار کنند و سطوت و صلاحیت معلمین در دل متعلمین مکین باشد که از صولت ایشان آرامشان بریده شود...؛

قاعده دوازدهم در منصب دادن به متعلمین و بعد از آن که هر یک از متعلمین نهایت دقت را در تحصیل علوم معمول داشته و دقایق خدمت و کاردانی خود را به ظهور رسانند با تصدیق معلمین و رئیس و یاور اول مدرسه امیرانتظام می‌تواند از مدارج سفلی منصب بدهد. و نشانها را به ترتیب از بالا به پایین ذکر می‌نماید: سرهنگی، یآوری، سلطانی، نایب اولی، نایب دویمی، وکیلی، سرچوخه و ده‌باشیگری، سربازی؛

قاعده سیزدهم در آداب خوراک اهالی مدرسه - ترتیبی که در این باره ذکر می‌کند کاملاً به طرز فرنگی است، از چیدن میز و صندلی و اشیاء روی آن گرفته تا غذاها و شکل غذا خوردن:

ظروف چینی طرح فرنگی با اسباب کارد و چنگال و قاشق و دستمال موافق نفری اهالی مدرسه در انبار کارخانه به ناظر سیارند. وقت شام و نهار ناظر از کارخانه موافق ضابطه نهار را آورده در اوطاق / اتاق / معین نهارخوری به سیاق فرنگستان بچیند و طرح چیدن نهار بدین سیاق در روی میز در پیش روی هر صندلی یک بوشقاب / بشقاب / چینی با یک دستمال و یک دست چنگال و کارد و قاشق و یک استکان آبخوری و یک پارچه نان فرنگی گذاشته در وسط میز از سر تا پا از ظروف فرنگی و خورش چیده...؛

قاعده چهاردهم در جمع‌آوری ملزومات مدرسه نظامیه؛

قاعده پانزدهم در آداب آمدن رئیس کل عساکر منصوره به مدرسه نظامیه؛

قاعده شانزدهم در آداب تشریف آوردن سرکار اعلیحضرت پادشاه به مدرسه نظامیه.

فصل دویم در بیان قوانین مشتمله به انضباط مهام سپاه نظام دولت علیه ایران که در یازده قانون به تشریح آن می‌پردازد:

قانون اول در منافع و نتایج انضباط امور جمهور لشکر؛

قانون دوم در تعیین افواج قاهره [مکرر] قانون دویم در تعیین تعداد و نفری افواج قاهره؛

قانون سیم در بیان قرار مشق افواج قاهره؛

قانون چهارم در رساندن مواجب و جیره و سیورسات لشکر - اعتقاد جمیع اهل عالم این است که قشون بانظام را بی‌نظام و باکار را بیکار نمی‌کند مگر نرسیدن مواجب و

جیره...؛

قانون پنجم در رفتار صاحبمنصب با سرباز و سرباز با صاحبمنصب؛

قانون ششم در بیان توقیر منصب و احترام صاحبان مناصب؛

قانون هفتم در بیان محافظت و پاک نگاهداشتن تفنگ و سایر اسلحه جنگ و پاکیزگی ملبوس افواج قاهره است؛

قانون هشتم در بیان رساندن جیره و سیورسات افواج قاهره هنگام احضار رکاب همایون؛

قانون نهم در بیان احترام نشان شیر و خورشید و حمایل دولت علیه ایران و صاحبان آنهاست؛

قانون دهم در بیان ملبوس نظام و رسانیدن آن؛

قانون یازدهم در بیان تعیین رئیس کل عساکر منصوره اعلیحضرت پادشاهی است که حالا عبارت از سردار کل باشد.

فصل سیم در بیان انتظام مهام سواره دولت علیه ایران متضمن شش قانون:

قانون اول در تعیین نفری سواره و صاحبمنصب آنهاست؛

قانون دوم در تعیین افواج سواره نظام؛

قانون سیم در قرار لباس و اسباب حرب آنها؛

قانون چهارم در قرار جیره و سیورسات سواران؛

قانون پنجم در منافع انضباط امور سواره؛

قانون ششم در مقرری صاحبمنصبان سواره.

فصل چهارم در بیان مأموریت صاحبان مناصب عالیه نظامیه به جهت انتظام امور لشکر و

کشور متضمن به هفت قانون:

قانون اول در دلایل و نتایج آن؛

قانون دوم در بیان منافع فصل چهارم؛ پس لازم است که به محض ملاحظه استحکام و بنیان نظام و لشکر و آسودگی مکان و اهالی کشور حکمرانی رعیت و سپاه بسته به اختیار و فرمان یک نفر باشد... و تلویحاً اذعان دارد که آن یک نفر نیز می‌بایستی صاحب‌منصب نظامی باشد؛

قانون سیم در بیان ملاحظه خدمتگزاری چاکرانی که به صداقت معروف‌اند و در تعیین مناصب آنهاست؛

قانون چهارم در بیان رفتار مأمورین سرحدات و ممالک محروسه با زیردستان؛

قانون پنجم در بیان منافع مذکورات فصل چهارم؛

قانون ششم در بیان قاعده‌ای که متضمن تربیت سپاه است؛

قانون هفتم در منافع تعیین صاحبان مناصب عالیه نظامی که به حکومت ممالک و سرحدات مأمور خواهند شد... هم خارج دولت و رعیت کم می‌گردد هم بر شکوه دولت و رونق امور ملت می‌افزاید.

خاتمه

در بیان استماع لشکر و استعداد و تهیه اوضاع لشکرکشی و کشورگشائی متضمن هشت ذکر. ذکر اول...؛ ذکر دوم، قانون اول در باب قورخانه؛ ذکر سیم، قانون دوم در باب آذوقه؛ ذکر چهارم، قانون سیم در باب قلعجات سرحدات؛ ذکر پنجم، قانون چهارم در هموار کردن شوارع و طرق؛ ذکر ششم، قانون پنجم در بیان اوضاع جنگ و تهیه آن شامل چهار اردو؛ ذکر هفتم، قانون ششم در شکوه استجماع لشکر؛ ذکر هشتم... در انتهای کتاب سبب تألیف آن را چنین بیان می‌کند:

چون عموم خانه‌زادان و جان‌ناران استان ملک پاسبان اعلیحضرت شاهنشاهی دامت سلطانه، به اظهار ارادت جلیلی مجبول و بر تبیین اخلاص فطری مفضوزند خاصه آنانی که مورد شمول مکرمات ملوکانه و محل ظهور مرحمت خدیوانه و در پیشگاه حضور باهرالنور اعلی از مراتب خدمتگزاری و جان‌ناری به درجه علیا رسیده و محروم حریم بارگاه جلال و محرم کعبه شوکت و اجلالند به طریق اولی واجب و لازم است که همواره مراتب اخلاص و ارادت خود را به وسیله در حضور واقفان [اسدره] خلافت کبری و سلطنت عظمی ظهور و بروز دهند و بنده نیز که در جرگه غلامان بلکه از حلقه‌بگوشان ایشان است به واسطه تسطیر و تحریر این مختصر کتاب مراتب ارادت و مراسم عبودیت خود را معروض حضور مبارک

داشت. امیدوار است که از میامن لطف خداوندی در نظر عاکفان سُدّه جلال اعلیحضرت شهرباری دامت شوکته پسندیده آید و اگر ضیظ /ضعف/ و خللی در [تخمین] مسطورات و قصور ورزید از فقرات آن در نظر آید به عین عنایت ملوکانه نظر فرموده از معایب آن چشم خواهند پوشید.

و نیز کتابی است مشتمل بر اظهار ارادت و محتوی بر خلوص نیت که به جهت تشیید مراسم چاکری و دولتخواهی نتیجه الامراء العظام و خوانزاده فدوی اعلیحضرت شاهنشاه اسلام حسینعلیخان ابن مرحوم فرج‌الله‌خان ابن مرحوم عسکرخان افشار ارومی چندی پیش در ایام توقف بیلاق امامه که در رکاب مستطاب همایون روحنا فداه ملتزم و از کثرت دولتخواهی خیال کرده نوشته بودند تا اینکه اوقات حرکت مرکب فیروزی کوکب اعلیحضرت پادشاهی روح‌العالمین فداه و به سمت چمن سلطانیه برای تنظیم امور سپاه و تماشای حرکات و مشق آنها این چاکر خانه‌زاد محمود که نه سری داخل سرها دارد و نه اسمی در همه دفترها نه در جرگه متوسلین محسوب است و نه در حلقه کتّاب مکتوب از ارومی به عزم دریافت آستان‌بوسی آستان ملک پاسبان به معسکر همایون شتافت. پس از ورود مرکب فیروزی کوکب به دارالخلافه کبری خان معظم‌الیه /له/ تغییر و ترتیب عبارات و کنایه و استعارات کتاب را به عهده جان‌نثار محول کرده استکتاب فرمودند و در روز چهارشنبه ۲۱ شهر محرم‌الحرام سنه ۱۲۷۰ ماقصه^۳ هجریه، و علی مهاجرها آلاف التحیه و الثناء، صورت اختتام و اتمام پذیرفت. درباره اجداد حسنعلی خان در صفحه انتهایی، مطالبی نگاشته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

آهسته آهسته

در کمال

تاریخ و تاریخ

تاریخ

تاریخ و تاریخ

تاریخ و تاریخ

تاریخ و تاریخ

تاریخ و تاریخ

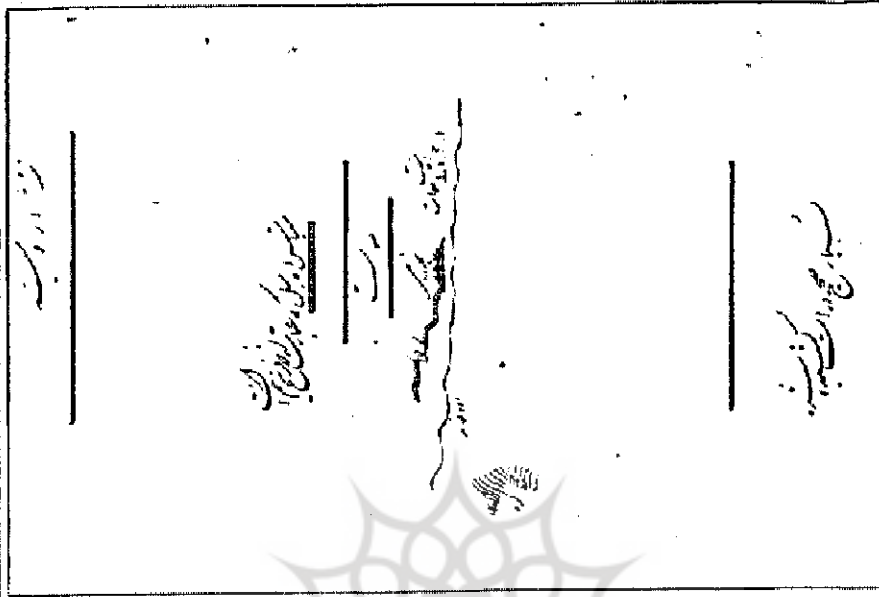
تاریخ

تاریخ

تاریخ

تاریخ

Dr. by Hassan Akly the